

Neumer Katalin

„Az örökkévalóval mint háttérrel nézve”*

A késői Wittgenstein filozófiájáról

„Ez a könyv olyanok számára íródott, akik jóindulattal viseltetnek szellemével szemben. Ez a szellem más, mint az európai és amerikai civilizáció nagy áramlatáé, amelyben mindannyian benne állunk. Ez utóbbi egyfajta haladásban nyilvánul meg, a mind nagyobb és bonyolultabb struktúrák építésében, az előbbi pedig a világosságra és átláthatóságra irányuló törekvésben, bármely struktúráról is legyen szó. Emez a világot perifériáján – sokféleségében – akarja megragadni, amaz pedig középpontjában – lényegében” – írja Wittgenstein 1930-ban, a *Philosophische Bemerkungen* egyik bevezető változatában (PB 7. o.), a spengleri kultúrkritikát eszünkbe idézve. Az osztrák filozófus – tágabb értelemben vett életfilozófiai vonásokat is felmutató – kultúrkritikája, filozófiai módszere, az „áttekinthető ábrázolás” is a német bölcselet hatásáról tanúskodik. Az idézett szavakat mindazonáltal jobbra matematikai megjegyzések követik, amelyekben kultúráról, sőt, életvilágunkról még csak szó sem esik. A matematikai feljegyzések mégis – miként előszavuk is – a haladás eszméje ellen irányulnak, csakúgy, mint a késői filozófia egésze. Wittgensteinnak a modern matematika fejlődési tendenciáival, s ezen belül kiváltképp a halmazelmélettel szembeni heves ellenszenvének közös a gyökere azzal a riadalommal, amellyel mindennapi nyelvjátékaink átláthatóságának megszűntét, vagy korának haladásra orientált világnézetét kísérte.

Matematika és filozófia között azonban ennél mélyebb összefüggés is felfedhető a késői műben. Emellett a kettő kapcsolata – mint a továbbiakban érvelni szeretnék mellette – jóval túlmegegy azon az inkább felszíni trivialitáson is, miszerint a matematika nyelvjátéka (a benne érvényesülő szabálykövetés, szabályainak tanulási módja stb.) az egyik gyakori „hasonlítási objektumként” nyelvünk viszonyaira vet fényt. E kapcsolat – ha kevésbé szembeszökő módon is – inkább azzal a benső összefüggéssel vethető össze, amely a *Tractatus*-ban a maga nyilvánvalóságában felszínre kerül. Ha viszont a dolog így áll, akkor óhatatlanul szembe kell néznünk a kérdéssel: a matematikának (mint amely – legalábbis egy tradíció szerint – univerzális, szükségszerű igazságokat mond ki) eme befolyása járhat-e, és milyen következményekkel járhat a szokásosan „relativistának” nevezett késői műben a filozófia egészére nézve. Ez utolsó pontnál már most jelzem azt a feltevésemet, hogy a késői írások – a közfelfogással ellentétben – univerzalista tendenciákat is felmutatnak a váltig hangoztatott relativistának nevezettek mellett. (Másfelől, persze, ezzel semmi rendkívülit nem mondottunk: univerzalista vonások a többi kurrens „nyelvi”, illetve „kultúrrelativista” – így Herder, Humboldt, Whorf vagy Sapir – műveiben is fellelhetők.)

„A matematikus feltaláló, nem felfedező” (BGM 99. o.) – állítja szembe Wittgenstein a tudományok haladásra, új dolgok felfedezésére irányuló törekvéseit a matematika célkitűzéseivel. A mondat mindazonáltal paradox csengésű: mi lehet az a matemati-

* A tanulmány a *Világosság* 1992/8–9-es számában megjelent írás újraközlése.

kában, ami, jóllehet, nem fedezhető fel, ám feltalálható? Mi szerepe lehet az újnak, s lehet-e egyáltalában, a matematikában?

A szónak van olyan értelme, amelyben biztosan nem lehet: a matematika ugyanis teljes, „nem lehet befejezetlen; mint ahogy egy *értelem* sem lehet hiányos. Amit meg tudok érteni, azt teljesen kell értenem. Ez azzal függ össze, hogy nyelvem, úgy, ahogy van, rendben van, s a logikai analízis ahhoz, hogy teljesebb világossághoz jusson, nem kell, hogy mondataim meglevő értelméhez valamit is hozzáfűzzön”. (PB 188. o.) A matematika ideje az időtlen jelen: „A matematikában nincsen *még*” (WWK 63. o.) sem *már*. Itt nincs új, amire várhatunk és amire rátalálhatunk.

Mivel „a matematikában éppoly kevésbé lehet valamit felfedezni, mint a grammatikában” (WWK 63. o.), ezért itt nincsen meglepetés sem: „minden egyes lépés magától értetődő”, s „így egyáltalán nem alakulhat ki vita” (WWK 183. o.). Szemben a tudományos véleménykülönbségekkel, a vita vagy egy megoldás váratlansága a matematikában csupán annyit jelenthet, hogy még nem ismertük jól ki magunkat, nem tekintetük át, nem értettük meg a kalkulust. „A felfedezés a térről” nem geometriai felfedezés, hanem csak „arról, ami a térben van” (WWK 63. o.); csak új, eddig nem ismert tényállításokról szólhat, s így a tudomány birodalmába tartozik.

Az, hogy a matematikában nem lepődhetünk meg, összefügg azzal, hogy bár egy kalkulus segítségével „lehetséges jóslatokat felállítani”, ám „maga a kalkulus nem él predikciókkal” (VGM 180. o.). Az n esetről az $n + 1$ esetre következtető előrejelzésekkel, hipotézisekkel – csakúgy, mint a kauzális magyarázatokkal vagy a meglepetéssel – kívül kerülünk a kalkuluson, át a kontingens empiria világába. „A számítás”, mint az intern tulajdonságok, időtlen, „logikai formák, a struktúrák szemlélete” már csak ezért sem „képes semmi újat nyújtani”. (PG 307. o.)

A matematikai igazolás folyamata esetleg azt a látszatot keltheti előttünk, hogy – valami új után kutatva – kísérletezünk. Ám míg egy kísérlet eredménye – új *ismeretként* – meglephet, addig, ha egy matematikai eredményre kíváncsi vagyok is, akkor sem „mint olyanra, amit mondani *fogok*, hanem amit mondanom *kell (soll)*” (BGM 195. o.). Az a belátás, amelyhez egy matematikai bizonyítás juttat, szükségszerű, időtlen igazságok belátása: „Ó, ez még sosem tűnt fel nekem, de most látom, hogy így kell (muß) lennie.” (VL 384. o.)

A matematikai igazolás abban az értelemben sem kísérlet, hogy eredményétől – mint valami tőle különbözőtől – függne igazsága. Míg a leírás, amelyet egy keresett tárgyról előzetesen adhatunk, nyilván nem elegendő ahhoz, hogy a tárgyat megtaláljuk, „addig a bizonyíték leírása a bizonyíték maga” (VL 153. o.). A matematikában az eredményt a folyamat tartalmazza, „folyamat és eredmény egymással ekvivalensek” – idézik a későbbi matematikai feljegyzések a *Tractatus* megfogalmazását. (BGM 68. o. – Érdekes felfigyelnünk rá, hogy a *Tractatus*-ban a megfelelő mondatot a következő zárójeles megjegyzés követi: „Ezért nincs meglepetés.” TLP 6. 1261) A bizonyíték attól bizonyíték, hogy végigcsináljuk, s megfordítva: igazsága „mondhatni, felüldeterminált. Azáltal, hogy az operáció eredményét kritériumául nyilvánítottuk annak, hogy ezt az operációt végrehajtották” (BGM 319. o.). Ennélfogva a matematikában nincsen különbség leírás és tárgy, valóság és lehetőség között. Itt „minden *ugyanazon* a szinten van. [...] a kalkulushoz [...] csak olyan jelekkel van dolga, amelyekkel *valóban* operál.” (PG 469. o.) Ezért metamatematika nem lehetséges: a matematika nem beszél tárgyairól, hanem azokat „ábrázolja”, „megmutatja”.

A gondolatot, miszerint az eredményt „a bizonyítás tevékenysége” hozza létre (BGM 304. o.), Wittgenstein gyakorta úgy is megfogalmazza, hogy a bizonyítás *út*, amelyet bejárunk, s amely állításaink háttéréül (Hintergrund) szolgál. A matematikai bizonyítás nem oka számításainknak, hanem alapja (Grund): nem azt értem meg általa, hogy valami *miért* következmény, hanem *hogyan* következmény – ismerhetünk rá ismét a késői írásokban egy *Tractatus*-beli distinkcióra.

A gondolat, hogy a bizonyítás utat jelöl ki, úgy is kifejezhető, hogy a bizonyíték „a lefolyás képét” (BGM 195. o.) nyújtja, s a „képszerűség” megint csak a „kísérletivel” és a „kauzális magyarázattal” állítható szembe (BGM 68. és 382. o.). A kép nem indokol, hanem csak meggyőződést fejez ki: annyit, amennyit közvetlenül *látunk*. A képnek – hogy *vezethessen és meggyőzhessen* minket, hogy bizonyítóerejű legyen a számunkra – áttekinthetőnek kell lennie: „a bizonyíték lépésről lépésre analógia révén halad előre”, s eközben az ember „minden lépésnél azt mondja: »Persze, ez itt az analogon.«” (VGM 72. o.) A bizonyíték olyan „kép, amely bizonyossággal pontosan reprodukálható” (BGM 143. o.), lemásolható, olyan kép, amely áttetsző, teljes bizonyossággal újrafelismerhető. A bizonyítékban nem kételkedhetem. Késznek kell lennem arra, hogy ítéletem „vezérfonalaként használjam”. (BGM 158. o.) A bizonyítékknak meg kell tudnia mutatni, hogy az eredménynek ennek kell lennie. Ezért a matematikai bizonyításnak nem lehet köze az esetleges empiriához, nem alapulhat a tudományok kauzális érvelésén. A matematikában – szemben a tudományokkal – „a cél minden alkalmazás, illusztráció, felfogás, a kalkulus áttekinthető ábrázolása. A teljes rálátás mindenre, ami tisztázatlanságot okozhat”. (Z 273. §.)

Kiinduló, a matematikai újításra vonatkozó idézetünk csak a felfedezés, s nem a feltalálás lehetőségét vitatta. Ami a felfedezést illeti, az elsöre paradoxnak tűnő kijelentés értelmére e vonatkozásban már választ is kaptunk: a lényegekre irányuló matematikában új dolgok felfedezésére törekedni értelmetlen vállalkozás, valamit felfedezni akarni ugyanis annyit tesz, mint a tapasztalat világában esetleges tényeket kutatni. Feltalálni azonban – mint Wittgenstein állítja – éppenséggel lehetséges: a „feltalálás” szó ugyanis nem empirikus, hanem logikai, illetve grammatikai változásokra vonatkozik. Ez utóbbi értelemben a matematikában sem lehetetlen újat – például új bizonyítékot – feltalálni. Az új bizonyítékkal ugyanis új paradigmát hozunk létre. A bizonyíték „megváltoztatja nyelvünk grammatikáját” (BGM 166. o.), „új ábrázolási formákat” (BGM 99. o.), „új képet”, „új kifejezésmódot szolgáltat” (BGM 138. o.). A dolgokat új aspektusból tárja elénk, s ezzel új intern relációkat láttat meg velünk, azaz – az empiriát jelölő „extern”-nel szembeállítva – időtlen, nem empirikus, nem kauzális, lényegi, strukturális tulajdonságokat. „A matematikus *lényegeket* teremti.” (BGM 50. o.)

Wittgenstein bemutatott matematikafilozófiai fejtegetései, s kivált a 20-as évek végéről, illetve a 30-as évekből származók, erős platonista hatást is mutatnak. Ismeretes, e hatás többek közt Frege befolyására vezethető vissza. Így például Fregeének is egyik alapgondolata, hogy a matematikus nem fedezhet fel semmit. Emellett az „áttekinthető ábrázolás” eszméje sem egyedül a spengleri filozófiából, hanem a fregei fogalomírásból is eredeztethető. A fogalomírásnak ugyanis Frege szerint „a nagyobb rövidegre és áttekinthetőségre kell törekednie, és – miként egy számításnak – kisszámú rögzített formában mozognia, úgy, hogy egyetlen olyan közben-ső lépés sem engedtetik meg, amely az egyszer s mindenkorra felállított szabályoknak nem felel meg. Ekkor aztán észrevétlenül nem csúszhat be egy bizonyíték

sem”.¹ A logika szabályai „vezérfonalként” működnek, amelyek megakadályozzák, hogy a „hézagtalan előrehaladás” ne legyen megkülönböztethető a „köztes tagok átugrásától”.² A fogalomírás áttekinthetősége gátolhatja meg azt is, hogy a levezetésbe olyan lépés keveredhessen, amely „nem logikai ismeretforrásból” ered,³ s ennél fogva csak ténykijelentésekre, azaz valószínű, nem pedig szükségszerű, időtlen igazságokra engedne következtetni. A logikában Frege szerint sincs helye a tudományok induktív magyarázatainak, hipotéziseinek, s nem érdekelhet minket egy fogalom létrejöttének esetleges története sem. Hogy milyen pszichológiai okai vannak egy igazság elismerésének; vagy milyen képzetek, érzések, belső képek kísérnek egy fogalmat – mindennek, még ha „a gondolkodás képzetek nélkül lehetetlen” is, nincs köze az igazsághoz mint olyanhoz: érzeteink „összefüggése a gondolt dologgal egészen külsődleges, önkényes és konvencionális”.⁴ A konvenciók pedig nem máson nyugszanak, mint az asszociáció kauzális, valószínűségi törvényén.

Az utóbbi gondolatok, persze, már azt is jelezhetik: a késői Wittgenstein jócskán el is távolodott mestere eszméitől. Való igaz, hogy ő is aláírná, a „belső képek vagy az egyes lélek tettei” mint esetlegesek nem vehetők „a szavak jelentésének”⁵. A nyelv konvenciói, szabályai viszont új jelentést kapnak nála. Megszűnnek tudományos értelemben empirikusak lenni. Emellett elsajátítási módjuknak is kialakul egy olyan, nem empirikus értelme, amelyben már az elsajátításnak lehet jelentősége a szabályok oldaláról nézve is: a nyelvtanulás asszociatív kapcsolatok kialakulása helyett a nem kauzális elven egymáshoz kapcsolódó analógiákon történő begyakorlássá válik. (A késői cselekvéscentrikus elképzelések „aktivista” magja már korábban, s egyenest a *Tractatus*-ban is fellelhető: míg Frege nem egyszerűen a felfedezést, hanem bármely „teremtőerőt” elvitattott a matematikustól, aki – objektív igazságoknak nevet adván – „definiálásával semmit sem tud teremteni”,⁶ addig Wittgenstein – a későbbi „feltalálás”-gondolatot előlegezve – a matematikus konstruktóri tevékenységéről beszél [TLP 5.556]) így, mint más összefüggésekben még visszatérünk rá, a késői írásokban a szabályok a szükségszerű igazságok helyét foglalhatják el, illetve azok strukturális analonjaként szerepelhetnek. A késői, egyre inkább az életfilozófiai eszmekörhöz közelítő műnek ez az analóg fogalmi hálója az, amely lehetővé teszi, hogy a korai platonista tendenciák is tovább élhessenek: érvelésmódjának oppozíciós szerkezete, amelyben a logikai, fogalmi állítások a ténykijelentésekkel állíthatók szembe, s amelyben az empirikus sokféleség hasonló szerepet és értékelést kap. Így maradhatott meg az összefüggés a wittgensteini matematika-, nyelv- és filozófiakonceptió között is: sőt, egyenest úgy is fogalmazhatunk, hogy a matematikai elgondolások a későbbi, filozófiáról illetve nyelvről szóló gondolatok kihordó közegéül szolgáltak.⁷

¹ G. Frege: *Die Grundlagen der Arithmetik*, Stuttgart: Philipp Reclam jun. 1987, 123. o.

² Frege: *Begriffsschrift und andere Aufsätze*, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung 1964, 109. o.

³ Frege: „Über die Begriffsschrift des Herrn Peano und meine eigene”, in: *Kleine Schriften*, hrsg. v. Ignacio Angelelli, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung 1967, 221. o.

⁴ Frege: *Die Grundlagen der Arithmetik*, 92. o.

⁵ Frege: i. m., 23. o.

⁶ Frege: *Grundgesetze der Arithmetik, begriffsschriftlich abgeleitet*, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung 1962, XI–II. o. vö. *Die Grundlagen der Arithmetik*, 127–128. o.

⁷ Bizom benne, hogy ez, s nem e sorok szerzőjének vétkes fantáziátlansága az oka annak, hogy jelen okfejtésében korábbi – más cíllal íródott – fejtegetéseire is támaszkodhatott. (*Határutak: Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*, Budapest: MTA Filozófiai Intézete kiadása 1991, első sorban 42. skk. o.) – Univerzalista matematikaelmélet és életfilozófiák egyébként sem zárják ki egymást feltétlenül. Igaz, hogy például Spengler állítása szerint „matematika nem létezik, csak matematikák”. (*Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1923, I. köt. 81. o.)

Így, amikor Wittgenstein később a romantikus-konzervatív modellt követő nyelvkonceptiójának egyik fő tételeként tagadja, hogy a nyelvben radikális változások lehetőségek volnának, akkor elgondolásait még mindig matematikafilozófiájának terminusaival képes megfogalmazni. Nézete szerint – mint egyik idézetünk már utalt is rá – nemcsak a matematika, hanem a nyelv is teljes, nem lehet befejezetlen. Ez azt is jelenti, hogy a grammatikában sem lehet valamit keresni és felfedezni. A szabályok, grammatikai állítások – mint a logikai állítások – úgyszólván tautológiák, amelyeket illetően kérdések nem lehetségesek (Vö. *TLP* 6.1251, *PB* 170. o.). Ahogyan a matematika, úgy a nyelv sem más, mint jelen idejű átláthatóság: „A »megértés« itt nagyjából hasonlót jelent, mint az »áttekintés«, s az a nyelv, amelyet áttekintettünk, „önmagáért kell, hogy beszéljen” (*PG* 40. o.), önmagát kell, hogy megmutassa.

Ennélfogva csatlakozunk, ha azt reméljük: „valami egészen újat *találhatunk*. [...] Valójában minden előttünk van, mégpedig *jelenválóan*, és semmire sem kell várunk. Hétköznapi nyelvünk nyelvtanának birodalmában mozgunk, és ez a grammatika már itt van.” (*WWK* 183. o.) Ezért a grammatikában sincsenek meglepetések: „Ha egy szabályt megfogalmazunk, úgy mindig az az érzésünk: ezt már réges-rég tudtad.” (*WWK* 77. o.) A grammatikát, ismereteink és cselekvéseink alapjait illetően nem gondolunk verifikációra, nem állíthatunk fel hipotéziseket, s nem élhetünk predikciókkal sem. „... a nyelvjáték úgyszólván valami előreláthatatlan” (*ÜG* 559. §), amelyről szólva nem beszélünk múltról és jövőről, megnyilvánulásaink olyanok, „mint egy közvetlen megragadás”, „ahogyan kétely nélkül a törölköző után” nyúlunk. (*ÜG* 510. §). Ennélfogva nézeteltérés a nyelvtani szabályok kapcsán sem alakulhat ki: a szabályok „az a váz, amelyből kiindulva nyelvünk működik” (*BGM* 323. o.) A szabályok – csakúgy, mint a matematikában (*WWK* 156. o.) – a nyelv intern, lényegi viszonyai, alapja és háttere.

A szabályokat a nyelvtanulás begyakorlása *útján*, példák, képek, párhuzamok segítségével sajátítjuk el, s ez a begyakorlás a nyelvjátékhoz képest intern, a játék része. Egy szó jelentése – az az út és mód, ahogyan valakit a jelentés megértéséhez eljuttatunk, a jelentésről meggyőzünk. Folyamat és eredmény itt is ekvivalensek, valóság és lehetőség egybeesnek. Így a családi hasonlóság elve alapján egymáshoz analogikusan kapcsolódó példák sem olyasvalamik, amiket „az általánosság és az egyes eset köze” úgyszólván „be lehet kapcsolni [...] a példa már az általánosság *kifejezése*” (*WWK* 207. o.). A példákat nyelvünk gyakorlata közvetlenül tárja elénk: ezt a gyakorlatot kell *néznünk*, s akkor *meglátjuk*.

Feltalálás azonban a nyelvben is lehetséges: ahogyan egy játékot ki lehet találni, úgy egy nyelvet – nyelvjátékot is lehet. A grammatikában valami újat kitalálni annyit tesz (ahogyan a matematikában is): új ábrázolási módot, intern relációt feltalálni, a dolgot új aspektusból szemlélni.

A késői műben a filozófia – mivelhogy, miként a matematikáról, úgy mindennapi nyelvünkről sem szólhat metanyelv – nem mutathat más jegyeket, mint a nyelv maga. A matematikából már ismert megfogalmazások ezúttal is megisméltődnek. A filozófiai kutatás nem fedezhet fel semmi újat, csak a rég ismertet állíthatja össze. Filozófia az, „ami minden új felfedezés és feltalálás előtt lehetséges” – írja a filozófus. Tételét többek közt azzal indokolja, hogy „a filozófia éppenséggel mindent pusztán ábrázol, és nem magyaráz, nem következtet semmit” (*PU* I. 126. §), s célja nem is az, „hogy valamit megjósol-

Másfelől viszont Humboldt „a matematikai igazságok, a tér és az idő örök viszonyainak pusztá szemléléséről, „a tiszta tudomány formájának szépsége iránti érzék”-ről beszél. („A történetíró feladatáról”, in: *Válogatott írása*, Budapest: Európa 1985, 132–133. o.)

jon" (BPP I. 46. §). A filozófia állításai „nem igaz vagy hamis vélemények természeti folyamatokról” (VB 511. o.), „hanem olyan megállapítások, amelyekben senki sem kételkedett” (PU I. 415. §). A filozófiában így szintén nincsen meglepetés: a filozófia közös – mindannyiunk számára jól ismert – nyelvjátékainkra, életformánkra irányul, amelyekről ennél fogva szintűgy nem lehetséges kétely, vita, mint korábban a matematikai bizonyításról: „Ha a filozófiában téziseket akarnánk felállítani, úgy soha nem kerülhetne sor arra, hogy vitázzunk róluk, mivel mindenki egyetértene velük.” (PU I. 128. §) A filozófia áttekinthető ábrázolása „csak azt rögzíti, amit mindenki elismer neki” (PU I. 599. §). Az ember természetrajzát mutatja be, amely „folyton a szemünk előtt” van (PU I. 415. §), és amely az időben nem változik; vizsgálódásai fogalmi, logikai vizsgálódások, amelyek függetlenek természettudományos tudásunk fejlődésétől. A filozófiában ennél fogva nem lehetséges haladás.

Mégis találkozhatunk olyan wittgensteini megfogalmazásokkal is, amelyek arra engednek következtetni: a filozófus a matematikushoz hasonlóan teremthet újat. „»Vívmányom« nagyon hasonlatos egy matematikuséhoz, aki egy kalkulust feltalál” – írja például Wittgenstein 1946-ben. (VB 520. o.) A filozófus grammatikai mozgásokat” tesz, helyesebben szólva, „új felfogást” talál (PU I. 401. §) – csakúgy, mint ahogyan a matematikus, amikor „a térnek új dimenzióját mutatja”, „megváltoztatja geometriádat”. Miként a matematikus problémamegoldása során új aspektust mutat, s ezzel „[aspektus]vakságot küszöböl ki” (BGM 5556. o.), éppúgy a filozófusnak is „újat kell mondan[ia], s mégis a szintiszta régít”, s „ugyan csak a régít kell mondan[ia] – de mégis valami újat!” (VB 505. o.) Az aspektusváltás során új intern relációt pillantunk meg – s így a filozófiai vizsgálódás is az intern relációkra, s nem a tényekre irányul. Ezért ugyan a filozófus, miként a matematikus, nem fedezhet fel semmi újat – a tényeket úgy hagyja, ahogyan vannak –, ám új intern relációkat feltalálhat.

A filozófus is – hasonlóan a matematikushoz – új képet állít olvasója elé. Az „áttekinthető ábrázolás” során feltalál „köztes tagok” (PU I. 122. §): egymással analógiás sort alkotó képek és hasonlatok, amelyek *meglátatják* az új összefüggéseket. Ezek a példák nem „egy külső leírásai abból a célból, hogy egy bensőt sejtessenek velünk” (BB 179. o.) – a filozófiai terápiában is „minden ugyanazon a szinten van”, miként a matematikában vagy a nyelvtanulásban. A filozofálás út, amely „új példákön és hasonlatokon keresztül vezet” (BGM 376. o.). Az utat bejárva, a nyelvtanulás mintájára történő begyakorlás folyamatát *végigcsinálva* (s ismét: folyamat és eredmény ekvivalensek!) az olvasó „hajlamos” lesz „egy adott esetet [...] másképpen szemlélni: nevezetesen ezzel a képsorral összehasonlítani”. (PU I. 144. §) Az olvasó a filozófiai terápia során nem új empirikus ismeretekhez jut, hanem meggyőződését, beállítódását változtatja meg. A filozófiai terápia „áttekinthető ábrázolása”, hasonlatai *megmutatnak*, világszemléletet, világképet közvetítenek – játszik rá Wittgenstein a spengleri kifejezésre.

A spengleri „világkép”-felfogás egyik összetevője – mint ismeretes – a más kultúrák egyenértékűségének, s ezzel relativitásának elismerése volt. Spengler eszméi többek közt az európai kultúrfőlény gondolata ellen irányultak. A késői Wittgenstein szellemi affinitása a német bölcselő idézett gondolataihoz vitathatatlan. A matematikusnak „lényegeket teremtőként”, a nyelv szabályainak intern relációkként avagy a filozófiai vizsgálódásoknak fogalmi, logikai vizsgálódásokként való felfogása mégis azt jelzi: a késői mű a platonista, univerzalista tendenciák tekintetében sem teljességgel diszkontinuus a korai *Tractatus*-hoz képest. A problémát a késői Wittgenstein vélt vagy valós kantianizmusának kérdéskörét tárgyalva próbálom megvizsgálni. E vita

egyik leglényegesebb pontjának ugyanis éppen a késői mű relativizmusának kérdése tűnik.

A szakirodalomban Wittgenstein kantianizmusa mellett és ellen is igen tekintélyes szerzők sorakoztak fel. Így, hogy csak néhány példát említek, a kantianus interpretáció mellett érvel – még ha megszorításokkal is – Ernst Konrad Specht, Habermas vagy Hintikka, ellene szól viszont Wolfgang Röd és Rudolf Haller.⁸ Gondolatmenetünk szempontjából kiváltképp érdekesek Apel megjegyzései: részint, mert ellenérvei a szakirodalom tipikus ellenérvei, részint pedig, mert – a kérdés bonyolultságát is jelezve – különböző tanulmányaiban képviselt álláspontjai koránt sincsenek egymással összhangban. Így a *Wittgenstein és Heidegger* című írásában a nyelvjátékok-életformák transzcendentális keretként történő értelmezését azzal veti el, hogy a nyelvjátékfogalmat *relativisztikus* fogalomnak tartja. Úgy véli, hogy Wittgenstein megelégszik azzal, hogy „saját állításai érvényességét a faktuálisan térben és időben funkcionáló nyelvjátékokra visszavezesse, amelyek szabályainak [...] nincsen átfogó (transzcendentális) érvényességük, hanem, miként a hozzájuk tartozó életformáknak, végeseknek kell lenniök”. Ennélfogva nézete szerint „a késői Wittgenstein a *Tractatus*-szal ellentétben tagadja az összes emberi »nyelvjátéknak« mint olyanoknak transzcendentális egységét”.⁹ Ezzel szemben a *Wittgenstein és a hermeneutikai megértés problémája* című írásában „a nyelvjáték fogalmában konkretizálódó transzcendentálfilozófiáról” beszél,¹⁰ s – újfent a *Wittgenstein és Heidegger* címűben – a wittgensteini mélygrammatikában kifejeződő lényegét legalábbis a „tapasztalat lehetőségének feltételeivel” állítja párhuzamba.¹¹ Ez utóbbi gondolat folytatásaként – amennyiben a filozófiai terápia mélygrammatikai összefüggésekre irányul – fogható fel Apel szerint, hogy a wittgensteini nyelvjátékok közül legalábbis egy, tudniillik a filozófiai nyelvjáték transzcendentális nyelvjátéknak tekinthető (bár e tekintetben ingadozik, hogy ez mennyire Wittgenstein, illetve a saját koncepciójának a következménye), szemben az adott nyelvjátékokkal, amelyek – fogalmaz ezúttal – „kvázitranszcendentális tényekként” foghatók fel.¹² A filozófiai nyelvjáték ilyen megfogalmazása pedig joggal tekinthető a Wittgenstein-irodalomban elterjedt nézet egy változatának, amely szerint a wittgensteini nyelvkritika a kanti észkritika folytatásaként értelmezhető.

⁸ Ernst Konrad Specht: *Die sprachphilosophischen und ontologischen Grundlagen im Spätwerk Ludwig Wittgensteins*, Köln: Kölner Universitäts-Verlag 1963, 131–136. o.; Jürgen Habermas: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Tübingen: J. C. B. Mohr 1967, 124. és 176. o.; Jaakko Hintikka, „Wittgenstein's Semantical Kantianism”, in: *Ethik: Grundlagen, Probleme und Anwendungen; Akten des 5. Internationalen Wittgenstein-Symposiums*, hrsg. v. Edgar Morscher u. Rudolf Stranzinger, Wien: Hölder-Pichler-Tempsky 1981, 375–390. o.; uő.: „Das Paradox transzendentaler Erkenntnis”, in: *Bedingungen der Möglichkeit: »Transcendental Arguments« und transzendentales Denken*, hrsg. v. Eva Schaper und Wilhelm Vossenkuhl, Stuttgart: Klett-Cotta 1984, 123–149. o. és uő. Merill B. Hintikkával közösen: *Investigating Wittgenstein*, Oxford: Basil Blackwell 1989, 4–5, és 17. o.; Wolfgang Röd: „Enthält Wittgensteins *Tractatus* transzcendentalphilosophische Ansätze?”, in: *Wittgenstein – Ästhetik und transzendental Philosophie: Akten eines Symposiums in Bergen (Norwegen) 1980*, hrsg. v. Kjell S. Johannessen u. Tore Nordenstam, Wien: Hölder-Pichler-Tempsky 1981, 43–53. o.; Rudolf Haller: „War Wittgenstein ein Neokantianer?”, uo. 32–42 o. és uő.: „Die gemeinsame menschliche Handlungsweise”, in: *Sprache und Erkenntnis als soziale Tatsache: Beiträge des Wittgenstein-Symposiums von Rom 1979*, hrsg. v. Rudolf Haller, Wien: Hölder-Pichler-Tempsky 1981, 59. o.

⁹ Karl-Otto Apel: „Wittgenstein und Heidegger: Die Frage nach dem Sinn von Sein und der Sinnlosigkeitsverdacht gegen alle Metaphysik”, in: *Transformation der Philosophie*, Frankfurt: Suhrkamp 1973, I. köt. 272–273. o.

¹⁰ Apel: „Wittgenstein und das Problem des hermeneutischen Verstehens”, i. m., I. köt. 371. o.

¹¹ Apel: „Wittgenstein und Heidegger”, i. m., I. köt. 256. o.

¹² Apel: „Die Kommunikationsgemeinschaft als transzendente Voraussetzung der Sozialwissenschaften”, i. m., II. köt. 255. o.

A véleménykülönbségek és interpretációs bizonytalanságok egyik alapja minden bizonnyal az a dilemma, hogy vajon milyen erős értelemben vett kantianizmust értelmese egyáltalában számonkérünk Wittgensteinon. A „gyengébb” kantianizmussal is kiegyezők mindenestre valamelyes joggal hivatkozhatnak arra, hogy míg a filozófia történeti szekunderirodalomban az „erős” vagy a „gyenge” álláspont között folyik a vita, addig, úgy tűnik, maga a tényleges filozofálás a kanti fogalmakat egyre inkább kiterjeszti. Ekképp utalhatunk Hintikka vagy Habermas példájára, de Apel maga is saját koncepciója kifejtése során a transzcendentálfilozófia és a történeti empiria közötti mindenkori konkrét közvetítést tűzi ki célul¹³. Vagy, most már a Wittgenstein-kérdésen túllépve, Foucault-t említhetjük, aki az *épistémét* – amely, ha úgy tetszik, a wittgensteini nyelvjátékfogalomhoz képest még relativisztikusabbnak tekinthető – fogja fel olyan „történeti apriori”-ként,¹⁴ „amely bármely tudás lehetőségének feltételeit meghatározza”¹⁵.

Magam nem csatlakoznék az „erős” kantianizmust számonkérőkhöz, ám azokhoz sem, akik a késői művet *elsősorban* a kantianizmus – még ha egy gyenge értelemben is vett kantianizmus – tükrében tartják vizsgálhatónak. Mindazonáltal úgy vélem: az „erős” álláspont képviselőinek ellenvetéseire a szokásosnál legalábbis nyomósabb érveket is fel lehet hozni: részben olyan szöveghelyekre is hivatkozván, amelyek nem tartoznak a Wittgenstein-irodalom agyoninterpretált helyei közé, illetve a késői művek valamelyest más vonatkozásaira helyezvén a hangsúlyt, mint az megszokott; részben pedig – szemben a korábbi értelmezők némiképp jogosulatlan eljárásával – a wittgensteini szövegeket nemcsak magával Kanttal vetvén össze.

Való igaz, persze, hogy a filozófus eszmefuttatásaiban több helyütt is kifejezetten Kantra utal, s némely kivételtől eltekintve (például *PU I. 97. §*, ahol a *Tractatus* apriorizmusát bírálja) helyeslőleg. Így a nyelv határáról szólva így nyilatkozik: „Itt a filozófia problémájának kanti megoldásával van dolgunk.” (*VB 464. o.*) Mint korábban már idéztük, a filozófiát is akként határozza meg, mint ami „minden új felfedezés és feltalálás *előtt* lehetséges” (*PU I. 126. §*). A filozófus grammatikai vizsgálódásai kapcsán azt írja, hogy „vizsgálódásunk azonban nem a *jelenségekre* irányul, hanem, mint mondani lehetne, a jelenségek *»lehetőségeire«*” (*PU I. 90. §*). A „lehetőség” szó itt idézőjelben van, azaz feltehetőleg más – s nyilván kanti – szövegre utal, csakúgy, ahogyan egy másik helyen szintén idézetként szerepel „az emberi értelem határán” kifejezés, mégpedig a transzcendens iránti vágyakozásról szólva. (*VB 470. o.*) Ám, ha teljességgel nem is vitatható el, hogy Wittgensteinnak voltak közvetlen Kant-ismeretei, olvasottsága azonban e tekintetben feltehetőleg nem volt mélyebb, mint korában bárkié, aki átlagos műveltségűnek volt mondható.¹⁶ A filozófus Kant-ismereteihez sokkal inkább más közvetítőkön, így például Schopenhaueron, Mauthneron és William Jamesen keresztül juthatott. Ennélfogva kantianizmusának kérdése aligha vizsgálható ez utóbbi olvasmányok figyelembe vétele nélkül.

Így Schopenhauer Kantra támaszkodva úgy véli, hogy a filozófia a tapasztalat lehetőségfeltételeire irányul, ám – fogalmaz Kanttal vitatkozva – „a világ rejtélyének

¹³ Apel: „Wittgenstein und das Problem des hermeneutischen Verstehens”, i. m., 364. o.

¹⁴ Michel Foucault: *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines*, Paris: Editions Gallimard, 13. és 171. o.

¹⁵ Foucault, i. m., 179. o.

¹⁶ Brian McGuinness: *Wittgenstein: A Life. Young Ludwig, 1899–1921*, London: Duckworth 1988, 270. o.

megoldása magának a világnak a megértéséből kell hogy fakadjon”.¹⁷ A filozófia nem megy túl a tapasztalaton. Tárgya, a tapasztalat mint olyan (Erfahrung überhaupt) a természetben megjelenőtől függetlenül nem szemlélhető, s „ennélfogva fundamentumának mindenestre empirikus fajtájúnak kell lennie. Még az emberi ismeretek egy részének *aprioritását* is mint adott *tényt* fogja fel...”¹⁸ Így – fogalmaz Schopenhauer Wittgensteint eszünkbe idézve – „a filozófia soha nem tehet többet, mint hogy az adottat (das Vorhandene) értelmezze és magyarázza”.¹⁹ Ez az adott azonban mégsem lehet az okok és hatások, az empirikus sokféleség világa, hanem – vezet be Schopenhauer egy másik értelemben vett ténylegességet –: végső fundamentum.

Ez a Schopenhauer-hatás, a Schopenhauer által átfogalmazott Kant félreismerhetetlenül megjelenik a wittgensteini gondolatmenetben. A filozófia – írja a filozófus – „nem a természeti történések iránti érdeklődésből fakad, s nem is abból a szükségletből, hogy kauzális összefüggéseket ragadjunk meg; hanem abból a törekvésből, hogy minden tapasztalatinak a fundamentumát vagy lényegét megértsük”. (PUI. 89. §) A filozófia az empíria határán jár, ám ezt a határt – csakúgy, ahogyan Wittgenstein Schopenhauer-nál olvashatta – nem lépheti át, s ennyiben nem transzcendens (ez csak értelmetlenséget eredményezne), csak transzcendentális.

Ennek a határnak, fundamentumnak azonban (a schopenhaueri felfogáshoz hasonlóan) mégiscsak lehet köze egy valamilyen értelemben vett tapasztalathoz – mégpedig anélkül, hogy a tapasztalati állítások és a fogalmi, logikai állítások nyelvjátékainak határait összemosván, az „értelmetlenség veszélyét kellene vállalnunk. Ez a tapasztalat ugyanis Wittgensteinnél is a tudományos, racionális, empirikus, hipotetikus, kontingens tudással szembeállítható ismeret: nem más, mint nyelvjátékainknak, illetve életformánknak mint minden ismeretünknek és cselekvésünknek fundamentuma. Ismereteink fundamentumához bizonyos tapasztalati állítások is hozzátartoznak. Egy nyelvjáték elsajátítása ítéletek egy rendszerén keresztül történik – találkozhatunk Wittgensteinnél a mauthneri elképzelés visszhangjával, miszerint fogalmaink (a nyelvünkben rögzült kollektív emlékezet) – mint relatív a prioriak – szintén relatív a priorivá vált ítéleteket rejtenek magukba. E tapasztalati állításaink *igazsága* mint szabály tartozik hozzá vonatkoztatási rendszerünkhöz. Ezek az állítások egyfelől felül állnak a kételyen, használati módjuk időtlen – a nyelvjáték intern, a struktúrát, a lényegét meghatározó tulajdonságai közé tartoznak, másfelől azonban – miként a nyelvjáték maga is – a „Tatsächlichkeit” értelmében ténylegesek is. A matematikai állítások – vallja ekkor a filozófus, szembefordulva a korai *Tractatus* felfogásával – szintetikus a priori ítéletek (BGM 246–247. o.),²⁰ s mint ilyenek állíthatók párhuzamba a grammatikai állításokkal.

Így azok az interpretációk, amelyek arra hivatkozva vetik el a nyelvjáték-konceptió transzcendentálfilozófiai értelmezését, hogy azt a relatívként értelmezett tényekhez kapcsolják, legalábbis részben visszautasíthatók azzal, hogy nem vették figyelembe: Wittgenstein számára a tényszerűségnek, a tapasztalatnak van olyan jelentése is, amely nem empirikus ismeretekre utal, s amely különbözik a pusztá fakticitástól. A fundamentális tapasztalati állítások, bár tapasztalatiak, mégsem kontingens, hanem szükségszerű igazságokat fejeznek ki.

¹⁷ Arthur Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Zürich: Diogenes Verlag AG 1977, I. köt. 526. o.

¹⁸ Schopenhauer, i. m., II. köt. 211–212. o.

¹⁹ Schopenhauer, i. m., I. köt. 343–344. o.

²⁰ Vö. Specht, i. m., 131. o. skk. o.; „Transzcendentálfilozófusnak lenni és a szintetikus a priori ítéletekei feltételezni – bizonyos értelemben ugyanaz” – írja Röd, a *Tractatus* kantianizmusának tételével vitatkozva. (i. m., 52. o.)

Ez utóbbi mozzanat az, amely Wittgenstein felfogását Mathnerétől megkülönbözteti, annak ellenére, hogy kettejük között nem lebecsülendő párhuzamok is felfedezhetők. Mauthner Kantot többek közt Hamannra és Herderre hivatkozva bírálja. Úgy véli, hogy a német bölcseletnek jobban el kellett volna mélyednie Herder gondolataiban, „és megragadnia az emberi értelem fokozatos fejlődését”,²¹ azt, ahogyan a nyelv, illetve az értelem és a világról való tudásunk egymást kölcsönösen csiszolva kialakultak és fejlődtek. Ez utóbbi kapcsolat Mauthner szerint empirikus és véletlenszerű, az aszociáció kauzális törvényén alapszik, Wittgenstein viszont itt is intern relációt lát. Az intern relációk, s így az őket kifejező állítások, szemben az extern, empirikus tárgyakkal, időtlenek, de – s ez a gondolat már összevethető Mauthnerével – ez nem jelenti azt, hogy ne változhatnak. A *bizonyosságról*, a fundamentális állítások változásairól beszél, s ezen belül arról, hogy empirikus állítások logikai állításokká válhatnak és fordítva. A kérdés szempontjából megvilágító lehet a *Vermischte Bemerkungen* egy helye, ahol Wittgenstein az írók elavulását a művüknek jelentést adó környezeti feltételek megváltozásával magyarázza. A jelenséget azzal állítja párhuzamba, ahogyan egy matematikai bizonyítás a *par excellence* internitás – elveszítheti szépségét. „Egy kristály sem minden »környezetben« szép” – írja. (VB 562. o.) Egy intern reláció, aspektus meglátásának, jóllehet, vannak előfeltételei, ezek az előfeltételek pedig a nyelvjátékok változásával szintén változnak, ám kapcsolatuk az illető aspektussal nem extern, empirikus, hanem intern. Az aspektuslátás előfeltétele egy szokásrendszer elsajátítása, megtanulása, a nyelvtanulás pedig, láthattuk, nem írható le ok-okozati összefüggéseken alapuló, s ezért véletlenszerű hatásmechanizmusként. Így az életformák, az aspektusok, az intern relációk relativitásáról nem beszélhetünk olyan értelemben, ahogyan az empirikus összefüggések relativitásáról: az életformák változása mint intern – lényegi, időtlen – relációk változása nem ragadható meg az ok-okozatiság terminusaiban, ez a változás olyan lényegi változás, amely kívül esik a vélemény, a hipotézis, a szépségis terrénumban.

A wittgensteini filozófiai terápia és a kanti észkritika közötti párhuzam valóban erősebb annál, mint amennyire az életformák transzcendentális keretként értelmezhetők. A filozófiai terápia életformánkra mint fundamentumra irányul, annak intern relációit mutatja meg számunkra. Ám ezek az intern relációk nem ennek vagy annak az életformának a relációi, hiszen ebből az a képtelen állítás adódnék, hogy a filozófiai nyelvjáték nem fogalmazhatna meg többet, mint, teszem azt, a „német nyelv filozófiáját”. Hanem ezek az intern relációk az ember természettörténetét hivatottak jellemezni: azt a természettörténetet, amelynek fiktív vagy valós példái logikailag lehetséges világokat mutatnak fel, s amelynek a filozófus gondolatmenetében a közös emberi cselekvésmód a pandanja. Ennyiben a „közös emberi cselekvésmód” tételezése a wittgensteini filozófiai nyelvjáték előfeltétele, „világképet transzcendáló talaj”²² – ami azt is jelzi, hogy (szemben egyes interpretátorok véleményével) nem külsődleges eleme a wittgensteini nyelvjáték-koncepciónak.

S végül a wittgensteini énkoncepció esetleges transzcendentális vonásairól szólnék pár szót. Ezt a kérdést a szakirodalom elhanyagolta, s ezen belül azt is, hogy a késői műben többek közt a *Tractatus* énkoncepciójának folytatására ismerhetünk rá. Így a lehetséges ellenérveket – a *Tractatus*-t ért hasonló ellenvetések nyomán – magam

²¹ Fritz Mauthner: *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, Frankfurt–Berlin–Wien: Ullstein 1982, I. köt. 331. o.

²² Rudolf Haller: „Die gemeinsame menschliche Handlungsweise”, I. k., 65. o.

fogalmaznám meg a következőképpen: a késői énfogalom kantianus értelmezése jogosulatlan, lévén, hogy itt sincs szó transzcendentális, a transzcendentális tárggyal korreláló alanyról, az „appercepció szintetikus egységéről”, amelyet a cartesianus „Én gondolkodom” kellene, hogy kísérjen.²³

A kanti énkoncepcióval Wittgenstein William James és Schopenhauer művein keresztül ismerkedhetett meg. Wittgenstein – a tanítványok visszaemlékezései szerint – különösen sokat forgatta James *Pszichológiájának* első kötetét. Ebben a kötetben található az énről szóló fejezet is, amelyben James – többek között Kanttal szemben – úgy fogalmaz, hogy „önnön személyes identitásunk érzete [...] éppolyan, mint bármely más, a jelenségek közötti azonosságra vonatkozó percepciónk”.²⁴ Énünkről szóló tapasztalatunk nem különbözik bármely más tapasztalatunktól, a pszichológusnak – érvel James – nincs szüksége arra, hogy bármifajta lelket vagy transzcendentális egot feltételezzon. Wittgenstein viszont – éppen a *Pszichológiának* ebből a fejezetéből idézve elutasítja az amerikai pszichológus elképzeléseit. (PU I. 413. §)

Wittgenstein énkoncepciójához sokkal inkább Schopenhauertól kaphatott indíttást. Schopenhauer viszont, bár Kantra támaszkodott, elődje elgondolásaiból éppen azokat a mozzanatokat vetette el, amelyeket az imént Wittgensteinon számon kértünk volna, azaz a transzcendentális appercepció eredeti egységét és azt a tételt, hogy „az *Én gondolkodom*nak kell minden képzetemet kísérnie”.²⁵ Ehelyett a német bölcselet szerint elegendő a megismerés szubjektumáról mint „minden képzet korrelátumáról” beszélnünk.²⁶ Az objektumnak a szubjektum számára való léte a Subjekt–Objekt azonosságban írható le.

A schopenhaueri elgondolások nyomai már a *Tractatus* szubjektumfelfogásában fellelhetők, de a koncepció a késői szövegekben is folytatódik. E kérdéseket másutt már részletesebben tárgyaltam.²⁷ Ezért itt csak utalnék a metafizikai és empirikus „én” *Tractatus*-beli szembeállítására, amelynek a későbbiekben az „én” szó szubjektum- és objektumhasználata feleltethető meg, vagy a híres schopenhaueri szemmetafora ismétlődésére, mégpedig mind a *Tractatus*-ban, mind pedig a késői írásokban. A wittgensteini megoldás, hasonlóan a schopenhauerihoz: a Subjekt–Objekt-azonosság egy változata.

Ezt a felsorolást egy ponton egészíteném ki részletesebben, nevezetesen a művészet, illetve a filozófia nyelvjátékai kapcsán. Wittgenstein a művészetet több értelemben is az egyedihez, illetve a szubjektumhoz kötötte. Egyrészt úgy vélte, hogy bár „minden művészt befolyásolnak mások [...], ám az, amit számunkra jelent, az mégis csupán az ő személyisége”. (VB 482. o.) Emellett magát a műalkotást is egyedinek tekintette, amennyiben nem extern relációkban, kauzális magyarázatokkal, empirikus paraméterekkel vélte megragadhatónak, hanem – csakúgy, mint a szubjektumot – az „intern” fogalmával hozta kapcsolatba (ezzel az „intern” fogalmának váratlan új értelmét is adva). Az internitás a művészet esetében a *par excellence* internitás: a műalko-

²³ Ilyen érveket fogalmaz meg a *Tractatus* kapcsán Röd (i. m., 44. o.). Lényegében hasonlók voltak Kelemen János érvei is, amelyeket eredetileg kandidátusi értekezésnek készült *Határutak* c. könyvemhez írott opponensi véleményében – ezúttal a késői műről – kifejtett. Jelen írás egész, a kantianizmusról szóló gondolatmenete is valójában ezen opponensi vélemény inspiráló hatása alatt született.

²⁴ William James: *The Principles of Psychology*, London: Macmillan & Co. 1890; 334. o.

²⁵ Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, I. köt. 554. o.

²⁶ Schopenhauer, i. m., I. köt. 554. o.

²⁷ Neumer, i. m., 114–118. és 129–130. o., továbbá „Ki az, aki akar és aki tud? Az ifjú Wittgenstein naplójegyzeteihez”, in: *Nappali ház* 1992/1, 98–108. o.

tás intern relációkat mutat meg, életünkre mint transzcendentális keretre mutat rá. Így a Subjekt–Objekt-azonosság, amely a művészi ábrázolásban megvalósul, egyúttal mintegy az örökkévalóhoz emel, „az örökkévalóval mint háttérrel” néz – idézi 1948-ban Wittgenstein a korai *Naplókat* (VB 556. o.), vagy – nyúlhatunk magunk is a *Tractatus* megfogalmazásához – „a világnak mint behatárolt egésznek az érzése” (TLP 6.45).

A mondottak minden bizonnyal a filozófiára is kiterjeszthetők. A filozófia a késői Wittgenstein szerint szintűgy intern relációkat mutat meg, mint a művészet, s a filozofálás tevékenysége is szubjektumot előfeltételez: „A munka a filozófián [...] sokkal inkább önmagunkon való munkálkodás. Önnön felfogásmódunkon.” (VB 472. o.) A művész és a filozófus szubjektuma „az örökkévalóság szemszögéből” nézett világ korrelátuma.

IRODALOM

A hivatkozott Wittgenstein-művek és a szövegben használt rövidítésük:

Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik, in: Werkausgabe in 8 Bänden, Frankfurt: Suhrkamp 1984, 6. köt. – BGM

Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie, in: Werkausgabe 7. köt. 7–346. o. – BPP

Das Blaue Buch: Eine Philosophische Betrachtung (Das Braune Buch), in: Werkausgabe 5. köt. – BB

Letzte Schriften über die Philosophie der Psychologie, in: Werkausgabe, 7. köt. 347–488. o. – LP

Philosophische Bemerkungen, in: Werkausgabe 2. köt. – PB

Philosophische Grammatik, in: Werkausgabe 3. köt. – PG

Philosophische Untersuchungen, in: Werkausgabe 1. köt. 225–580. o. – PU

Tractatus logico-philosophicus, in: Werkausgabe 1. köt. 7–85. o. – TLP

Über Gewißheit, in: Werkausgabe 8. köt. 113–257. o. – ÜG

Vermischte Bemerkungen, in: Werkausgabe 8. köt. 445–573. o. – VB

Vorlesungen 1930–1932, Frankfurt: Suhrkamp 1984. – VL

Wittgensteins Vorlesungen über die Grundlagen der Mathematik: Cambridge, 1939, nach den Aufzeichnungen von R. G. Bosanquet, Norman Malcolm, Rush Rhees und Yorick Smithies, hrsg. von Cora Diamond, übers. von Joachim Schulte, in: *Schriften*, Frankfurt: Suhrkamp 1978, 7. köt. – VGM

Wittgenstein und der Wiener Kreis, in: Werkausgabe 3. köt. – WWK

Zettel, in: Werkausgabe 8. köt. 259–443. o. – Z